

HARCCÁ SILÁNYULT EMLÉKEZÉS

[https://doi.org/ 10.18030/socio.hu.2020.2.82](https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.82)

Zombory Máté (2019) *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat.

Zombory Máté művében¹ öt korábban megjelent tanulmányát jelentette meg fejezetként, melyeket aztán egy újabb fejezettel és egy bevezetés-jellegű tanulmánnyal egészített ki. A megoldás szakmai hozadéka első pillantásra nem világos: digitális korunkban nem meglepő módon 4 cikk (Zombory 2012, 2014a, 2014b, 2016) a korábban megjelent 5-ből legálisan is letölthető, egy pedig még 2020 tavaszán is megjelenésre vár.

Az összegyűjtést kétféle hozzáadott érték legitimálhatná: az alapos szerkesztés, és tartalmilag is új, a másodközléseket egységes keretbe állító új szövegek. Az alapos szerkesztést azonban hiába keressük. A bevezetés csak az első, a többitől eltérően számozatlan tanulmány (Az áldozatok versengésétől a traumatársadalomig, 7–39), amely felvezetés nélkül belevág a kötet témáinak tárgyalásába. A kötet *felépítése* című részlet, s azon belül például a *Szerző téma iránti érdeklődésének története*, vagy a „*jelen kötet arra kívánja felhívni a figyelmet*” (39) típusú reflexiók a 33. oldalon kezdődnek.

Formai-szerkesztési szempontból még egy megjegyzés: a kötet lábjegyzetes hivatkozásokat használ, *irodalomjegyzék nélkül* (a Szerző ezt még akkor is elhagyja, amikor az eredeti publikációban volt ilyen, lásd Zombory 2014b, 2016). Mivel nem akarok megkonstruált „az olvasók” mögé bújni: méltányoltam volna a kötet végén egy egyesített irodalomjegyzéket. Csak egy példa: „*Eltérően a [Kommunizmus Fekete Könyve] francia recepciótól, ahol jelentős tudományos vitákat is kavart, és létezett kommunista álláspont a politikai vitában, a posztoszocialista társadalmakban inkább politikai-közéleti visszhangja volt, és kizárólag antikommunista*” (152). Az idézett mondat végén, a fejezet 69. lábjegyzetében a következő formailag hiányos hivatkozás olvasható: „*Behr et al., Anticomunist Consensus*”. Kíváncsi lettem a hivatkozott műre, de a fejezet addigi 68 hivatkozá-

¹ A továbbiakban: *Traumatársadalom*, a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak, Zombory Máté, mint a Szerző.

sában, az online hozzáférhető és így digitálisan kereshető Zombory-cikkekben vagy az interneten (beleértve a Google Scholar-t és a Research Gate-et is), sehol sem találtam a művet.

Tartalmi szempontból azonban sikerült biztosítani a kötet egységét, az 5+2 tanulmány megfelelően egyensúlyoz, amikor a gondolatmenet fő elemeit ismételten, bár mégsem túl sok átfedéssel² hangsúlyozza. A Traumatársadalom kulcskifejezése pedig az emlékezetpolitika.

Félrevezető lehet, ha a recenzens egy mondatban próbálja *rekonstruálni*³ a kötet központi mondanivalóját, mondván, hogy az emlékezetpolitika egy embercsoport történelmét, vagy történelmének egyes traumatikus eseményeit felhasználó, magát gyakran tudományosnak feltüntető, vagy publicisztikai, moralizáló-esszéjellegű, kvázi-politikai (sokszor nyíltan politikai) diskurzus. Idáig ugyanis semmi újjal nem találkoztunk, mivel például az utolsó több mint két évszázadban, *valamennyi* nacionalista diskurzus rutinszerűen visszaélt nemzetének – konstruált vagy valós – történelmével, és eközben, Franciaországtól⁴ keletre és délre *szinte valamennyi* fel szokta használni történelmének legalább egy, traumatikusnak minősített eseményét.

Zombory azonban specifikusabb értelemben használja a szerinte az 1970-es évektől használható fogalmat: az emlékezetpolitikát az elismerés-politikával kapcsolja össze. A főszöveg első oldalán hivatkozott (7) Charles Taylor fogalmazta meg először, hogy míg az első modernitás tipikus mozgalmi a hatalom és/vagy az anyagi javak újraelosztásáért küzdöttek, addig az 1960–70-es évek óta az elismerésért. Egyes csoportok, és így a hozzájuk kötődő egyének (lásd később) sajátos elismerése ugyanis „szűkös jószág”, amelyet a csoport csak kívülről, másoktól, a csoporthoz nem tartozó személyektől, osztársadalmi intézményektől vagy vezetőktől stb. nyerhet. A Szerző megfogalmazásában:

„A mai értelemben vett emlékezetpolitikai konfliktusban a felek jellemzően saját múltbeli szenvedésüknek a másik általi elismertetéséért szállnak síkra. A vitában két oldal konstruálódik, amelyek a történelmi igazságként mutatják fel saját szenvedésnarratívájukat, és annak a másik általi el nem ismerését történelemhamisításnak bélyegzik. A résztvevők az egykor értelmetlenül szenvedett ártatlan áldozatokkal szembeni tisztességre, a tiszteletadás szükségességére hivatkoznak. A konfliktusban álló felek esetenként a szenvedés mértékével mérik össze erejüket, azaz az elismerés-igények súlyát, amit jellemzően az áldozatok számával fejeznek ki. Ez a dinamika pedig éppen ellentétes irányba visz azzal, mint amit az áldozatokkal szembeni tisztelet közösen hangoztatott elve diktálna. A szóban forgó társadalmi dinamika az áldozati versengés, amelynek megítélése a

2 A Szerző új szöveget írt 4. fejezetként, ahelyett, hogy egy tematikusan idevágó, de a többi fejezettel túlságosan átfedő cikket (pl. Zombory 2017) újrahasonosított volna. Furcsa azonban, hogy ebben a 2019-ben publikált fejezetben a Szerző először jelenidőben ír az EU (a tanulmány megjelenésekor másfél évtizede lezárult) bővítési folyamatáról (124); csak a fogalom három következő említése/utalása (127, 128, 129) értelmezhető *történelmi* utalásként.

3 Az *emlék(ezés)* és *elismer(és)* kifejezések valamely képzett változatával az első 3 oldalon 33 alkalommal találkozunk – de egyikkel sem egy meghatározás részeként.

4 Bár pl. 1871 és 1914 között ezen országban is szinte már trianonozó stílusú megnyilvánulások siratták a 17. században megszerzett „ősi francia” Elzász-Lotaringia elvesztését. „*Franciaországban, az emlékezetkutatás egyik nagyhatalmában*” – írja a Szerző (25), de a francia diskurzus felejtésben és az emlékezet szelektív felhasználásában is erős. Például, a francia értelmiség színe-java a hidegháború első évtizedében hogyan próbálta elfeledni az 1930-as évek szovjet terrorját (amelyről kortársként is tudhatott), s észre-nem-venni a korabeli kelet-európai terrort (Judt 2008). Még a „szemtanúk”, tehát a szovjet tömbbe látogató nyugati értelmiségiek is lelkesen hozzájárultak saját becsapásukhoz (Hollander 1996, recenziója Dupcsik 1997; releváns kivétel pl. Gide [1989], ki is átkozták, illetve, némi „spéttel”, de az önbecsapás lélektani mechanizmusára is rávilágítva: Koestler [1997]). Arról pedig, hogy egy neves francia értelmiségi *korunkban* is milyen „szabadon” bánik a történelemmel: Dupcsik 2004.

szakirodalomban egyöntetűen negatív, és arra ösztönzi a kutatókat és a békéltető társadalmi szereplőket, hogy megelőzzék, illetve ha már kialakult, elérjék a megbékélést” (9).

Az ilyen szenvedés-történetek globális mintáját, legalábbis az 1960–70-es évek óta, a holokauszt emlékezetpolitikája jelenti. A hasonló diskurzus megalapozására törekvő, az „áldozati versengésbe” beszálló szereplők, a Szerző szerint a hegemon helyzetűnek tekintett holokauszt-emlékezetpolitikához intéznek kihívást, ugyanakkor, paradox módon, ezáltal egyúttal meg is erősítik annak pozícióit. Ugyanis: „az egymást kizáró viszonyuk ellenére a ’versengő emlékezetek’ jóval hasonlóbba egymáshoz, mintsem rivalizálásuk ténye alapján várnánk. A versengő felek hatnak egymásra. E kölcsönhatásokra már rámutatott az emlékezetkutatás: ’azzal együtt, hogy „egyedivé” nyilvánították az ember által elkövetett szörnyűségek között, a holokauszt lehetővé tette az áldozattá válás egyéb történeteinek megfogalmazását” (Rothberg 2009: 6⁵ id. 121).

A Szerző könyvében 3–3 számozott fejezete első látásra szimmetrikus: „A kötet első három tanulmánya azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyeket a holokauszt emlékezet-története vet fel” (34).

- 1. *Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika* (40–69) (eredetileg: Zombory 2014a),
- 2. *Globalizálódó emlékezet. Normák, aktorok, gyakorlatok* (70–90) (eredetileg *Határtalan emlékezés* címmel, Zombory 2012),
- 3. *A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális traumaelmélet kudarca* (91–119) (eredetileg: Zombory 2014b).

„A kötet utolsó három tanulmánya azzal a történeti folyamattal foglalkozik, mely során a hidegháborút követő Európában új szereplők léptek be a transznacionális emlékezetpolitikai térbe” (35–36).

- 4. *Mimetikus versengés: Gulag vs. Auschwitz* (120–163) (kizárólag a kötetben szereplő számozott tanulmány),
- 5. *A revizionizmus vizualizálása. Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban* (164–208) („várható megjelenés” az Indiana University Press egy 2020-ra tervezett kötetében, 245),
- 6. *Hallgatás, kultiváció, kulturális örökség. Identifikációs stratégiák a ’német múlttól’ szóló diskurzusban 1945 után* (209–244) (eredetileg: Zombory 2016).

A Szerző az 5. fejezet első mondataiban jegyzi meg – ott annak szűkebb témájáról, de talán általánosítható érvennyel –: e témáról már nehéz újat írni, ezért ő megközelítésével a „transznacionális elemzési keret”-tel (164) próbálja tárgyát megragadni. Máskor a „politikai és társadalmi kontextus” kifejezését használja (27), végül a „történelmi-szociológiai kritika” kifejezését emelte az alcímbe. „Az emlékezetpolitika *szokásos* [kiemelés tőlem – DCs] kritikájával szemben, amely rendszerint állást foglal a vitában azért, hogy hozzásegítsen az állítólagosan jótékony hatású történeti igazsághoz, az itt alkalmazott történeti és szociológiai kritika a versengő áldozati társadalmasulást a politikai destabilizáció egy formájának, reflexív modernizációs deficitnek tekinti” (32–33). A következő mondat, kifejtés helyett egy új gondolatot fogalmaz meg.

5 Rothberg, M. (2009) *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford University Press.

A Szerző nem foglalkozik a történettudományos *megismeréssel*. Nem deklarálja, hanem implikálja, előfeltételezi azt a tételt, amelyet így lehet a szövegéből rekonstruálni: sarkítva, az emlékezetpolitika szempontjából másodlagos, ha számít egyáltalán, hogy az általa megemlékezésre méltónak ítélt események megtörténtek-e. Ezen megközelítésnek a kötet szempontjából van egy „elméleti hozadék”: ezáltal a Szerző gyakorlatilag „bizonyított” veheti, hogy a különböző emlékezetpolitikák összeegyeztethetetlenek, hiszen mindegyik a saját érdekei alapján konstruált „valóságra” támaszkodik, közös, „objektív” valóság pedig... nem létezik? Vagy nem nyerhetünk róla biztos tudást? „A holokaustt immár nem történeti esemény, hanem egyetemes, téren és időn kívüli archetípus, 'traumadráma'...” (54).

Míg a Szerző, helyeselhetően, kerül bármilyen utalást, ami kétségbe vonná, hogy a holokaustt valóban megtörtént, addig a kommunizmus okozta szenvedésekhez rendszeresen olyan kifejezéseket rendel, mint a „konstrukció” (pl. 146), „a társadalmi képzelet(ben)” (pl. 124), „politikai képzeletvilág” (pl. 168, 169), stb. A kommunizmust a náciizmussal közös elméleti keretben megragadó „totalitarizmus”-megközelítéshez szinte mindig fosztóképzőket rendel (pl. „kvázi-tudományos” 178, „letudott” 134). A „Gonosz (mitikus) (szimbóluma)” – e nyilvánvalóan távolságtartó, talán ironikus metafora csakis a kommunisztázó diskurzus kapcsán merül fel (pl. 146, 153, 158, 163, 179, 193, 201). Politikai elfogultság és/vagy szakmai hiba benyomását keltheti, hogy a Szerző kiretusálja a képből a kommunizmus baloldali, republikánus, demokrata oppozícióját: az antikommunizmus a leggyakrabban a „konzervatív” (pl. 128) és/vagy „jobboldali” (pl. 157), „nacionalista” (pl. 166), néha (de tipikusan nyugati kontextusban) a „liberális” címkét kapja.⁶ A Szerző valóban „nem foglal állást”?

A tényleges történelmi események és folyamatok hanyagolása jelenti a *Traumatársadalom* egyik gyengeségét. Példaképpen lássuk az Eichmann-per „történelmi kontextusba” helyezését: Ben Gurion izraeli miniszterelnök 1960 májusában – tehát a később a Fal felhúzásával „megoldott” berlini válság idején – jelentette be a holokaustt egyik főbűnösének elfogását. A kibontakozó nemzetközi („transznacionális”) politikai játszma lényegét a Szerző így foglalja össze: „Leegyszerűsítve tehát a hidegháborús nyugat moralizáló (de-kriminalizáló), a kelet pedig kriminalizáló stratégiát követett, melyeket antagonisztikusan szembenálló időbeliség⁷ jellemezte. Végeredményben a [z Eichmann-]per nemcsak a háborútól függetlenített és univerzális morális jelentőségű eseményként felfogott holokaustt eszméjének a létrejöttéhez járult hozzá, hanem az antifasiszta konszenzus végérvényes felbomlásához is, a keleti blokk minden igyekezete ellenére. A vészorszak morális jelentősége emlékezeti problémává alakult” (131–132).

Az antifasiszta konszenzus... 1960–61-ben bomlott fel? A „keleti blokk minden igyekezete ellenére”? Maga a Szerző is másként látja ezt egy ugyancsak 2019-ben megjelent, 93 leütés terjedelmű cikkében: „A világháborús antifasiszta konszenzust a negyvenes évek végére végzetesen kikezdte a német megosztottság és Izrael állam léte” (Zombory 2019: 17). Itt legalább már korábbi időszakra teszi az „antifasiszta konszenzus” felbomlását, bár

6 Clifford Geertz (1994) egy *kulturális antropológiai* cikkében az antikommunizmust, mint az *indokolatlan* „vörös veszélytől” tartó, buta, hisztérikus politikai diskurzus egy iskolapéldáját említi (305–306). Mindezen 1984-ben ironizált (Orwell nem hiszem, hogy forgott volna a sírjában, megszokhatta...), amikor már évek óta tartott a lengyel hadiállapot (nem volt az alkotmányukban „szükségállapot” kategória) vagy az afganisztáni szovjet invázió. Vagy amikor elkezdődött a recenzens sorkatonai szolgálata a Varsói Szerződés fegyvereseiként (bár utóbbinak a jelentősége inkább lokális, mint „transznacionális”).

7 A mondat Zombory 2019: 16 ismeretében érthetőbb: a Nyugat a múlt, a Kelet pedig a jelen kérdéseként próbálta kezelni az ügyet – DCs.

az már 1944 végétől omladozott és a két német állam hivatalos létrehozásáig köddé vált. Nagyobb – szakmai és morális – probléma, hogy a „német megosztottság” fogalma elsikkasztja a cselekvőséget, azt sugallja, mintha a kelet-németek akartak volna egy kommunista államban élni.⁸ Izrael létrejöttét még a szovjetek is támogatták, az ország csak az 1950-es években vált egyértelműen a Nyugat szövetségesevé (Melman–Raviv 1997).

A „történelmi-szociológiai kritika” törekvésével a recenzens nagyon is együtt tud érteni, a szándék megvalósulásával azonban kevésbé. A történelmi-társadalmi kontextus ugyanis általában:

1.) egy túlegyszerűsített politikátörténeti háttérrel jelent. Leegyszerűsítve: 1945 és 1990 között „mindent” a hidegháborús vetélkedés határozott meg, 1990 után pedig a posztoszocialista elitek Nyugathoz csatlakozásának törekvése. Legalábbis, kis késleltetéssel, mivel az 1990-es években inkább eltörölni, elfojtani akarták a „kommunista múlt” emlékeit,⁹ mintsem az emlékezetpolitika tárgyává tenni.¹⁰

„A leendő új [EU-]tagállamok... legitim szubjektumpozícióra, azaz európaiságra [törekedtek]... Mindezt pedig európai módon tették, tehették, azaz a kozmopolita holokauszt-emlékezet reprezentációs normáinak követésével. Ennek eredményeként a 'kommunizmus történeti tapasztalata' kulturális értelemben a holokauszt-emlékezet mintájára konstruálódott. A sajátosként reprezentált, ám a kulturális mimézis eredményeként kialakult kommunizmus-reprezentáció a politikai erőterben szimbolikus erőforrásként működött, amennyiben a legitim megkülönböztetés lehetőségét nyújtotta az univerzalista holokauszt-emlékezethez képest. **Mindez egyúttal kikezdte az univerzalizást, és az európai projektet sajátosan nyugatiként leplezte le** [kiemelés tőlem – DCs]” (159). Nem értem, hogy az „áldozati verseny” annyi résztvevője (lásd lenn) közül miért éppen az ezredforduló körüli kommunistázó diskurzus „kezdte [volna – DCs] ki az univerzalizást”. A folytatás még váratlanabb jelentőséget kölcsönöz a „kommunizmus-üldözöttei” diskurzus szövegíróinak:

2.) Nem akarok belemenni abba az oly gyakori játszмбаba, amikor a kritikus szerzőket és műveket sorol, amelyekre a Szerző kitérhetett volna; legalábbis e ponton nem. A *Traumatársadalom* a társadalomelméleti háttére kapcsán, „a hiányzó” helyett inkább három hivatkozott szerzőről lesz szó.

Elsőként Thorstein Veblenről, akinek 120 éves művéből (1957 [1899], első hivatkozása: 18) hasznosult a „megszégyenítő státusversengés” fogalma. Ennek a versengésnek „nincs felső korlátja” (20), mivel olyan javakért folyik, amelyeket az egyének csak másoktól nyerhetnek el, s amely „felértékeli az egyént és megszégyenítő módon leértékeli a másikat” (20). Ez a gondolat már átvezet a második, Zombory számára fontos szerzőhöz, Christopher Lasch-hoz, aki szerint a fogyasztói kapitalizmus az „önimádat társadalmá” (1984), amelynek paradigmátikus egyén-típusa a *narcisztikus személyiség*. „Mindenhatóságának alkalmankénti illúziója ellenére az önimádó mások nélkül nem tudja ébren tartani önbecsülését. Nem tud létezni rajongó közönség nélkül” (id. 21). Lasch felfogása a *Traumatársadalom* első oldalán hivatkozott elismeréspolitikai megközelítés sajátos

8 Legalábbis, e sorok szerzője így véli, igaz, már recenzója első olvasója sem értett vele egyet.

9 „A korszakban nem is igen beszélhetünk a kommunizmus emlékezetéről – sokkal inkább a nyomainak eltüntetéséről. A kommunista tapasztalat megtagadása kéz a kézben járt a nemzet nem-kommunizmusként való reprezentációjával” (143–144).

10 Nem logikus: a csatlakozási tárgyalások zöme az 1990-es években zajlott. Nem lehetséges-e, hogy éppen a békés átmenet dinamikája (és a szocialisták 1994-es hatalomra jutása) miatt éleződött ki késleltetve a kérdés? Talán jó analógia Spanyolország, ahol a Franco-diktatúra békés lebontása után nagyon tudatos szándék volt a „múlt feldolgozásának” elfojtása, ott aztán egy nemzedékkel később éles *nacionális* emlékezetpolitikai viták dúlnak az országban.

radikalizálásának, egyszersmind kritikájának is tekinthető, s e kettősség révén tud a Szerző egyik legfontosabb téziséhez továbblépni: „*Lascht parafrázálva úgy is fogalmazhatunk, hogy a politika nem a társadalmi változásért, hanem az egyéni hovatarozás elismertetéséért folytatott harccá silányul* [kiemelés tőlem – DCs]” (24). A Szerző a „nárcizmus” fogalmát tartja a kulcsnak ahhoz a jól ismert fordulathoz az értelmezéséhez, amelynek során a jövőorientált, aktivista, a társadalom megváltoztatására törekvő politika átadta a helyét a múltra orientálódó, „pusztán” elismerésre és elégtételre törekvő politikának, magyarán, az emlékezetpolitikának.

A fenti gondolatmenet azonban csak a fenti pármondatos rekonstrukcióban tűnik ilyen hézagmentesnek. Nem világos például a kapcsolat a státusversengés, a Szerző által is elismerten „kockázatosan lélektani” nárcizmus-fogalom (24-25), valamint az utópisztikus társadalomalakító politika hiteltelenedése között. „*Az egyes fejezetek végeredményben egyazon problémát járják körül: a nép nevében történő politizálástól az áldozatok nevében folytatott politika felé történő elmozdulást diagnosztizálják*” (38).

A „nép nevében”, a „társadalmi változásért” folyó harcot a Szerző mintegy azonosítja, vagy legalábbis szorosan összekapcsolja a társadalom erőszakos átalakítására törekvő mozgalmakkal. Legalábbis, ez az én értelmezésem, amelyet e recenzió kéziratának több olvasója, e folyóirat szerkesztőit is beleértve, vitatott. Éppen ezért hosszabban idézem: „*az 1960-as és 1970-es évtized között lejátszódó mélyreható változást, amely során az utópia-vezérelt társadalomalakító küzdelem, amely a célért elkövetett erőszak legitimitását hirdeti* [kiemelés tőlem – DCs], *a forradalmár-hőssel* [kiemelés tőlem – DCs] *együtt letűnik a színről. Frantz Fanon 1961-es könyvének első mondata így hangzik: 'Nemzeti felszabadulás, nemzeti újjászületés, a nép visszahelyezése nemzeti jogai, Commonwealth – bármilyen elnevezést használunk, bármilyen új címkével látjuk el, a dekolonizáció mindig erőszakos jelenség.'* Egy évtizeddel később az elnyomás elleni küzdelem nevében fellépő csoportok által elkövetett erőszak a terrorizmus rubrikájába kerül. Hasonlóan tanulságos a német Vörös Hadsereg Frakció története, amely a forradalmi cselekvés szükségszerű erőszakosságától [kiemelés tőlem – DCs] a szükségszerűen elítélendő terrorista erőszakig vezető változást példázza. Az erőszak immár nem a képviselt ügyre, hanem az áldozatok szenvedésére hívja fel a figyelmet. A politikai erőszak utópikus-társadalmi legitimitása szertefoszlik, a figyelem immár az erőszak ártatlan áldozatainak szenvedésére vetül, és annak megszüntetése válik legitim erőfeszítéssé” (26).

Az idézet első mondatának kiemelt részletei, véleményem szerint „*az utópia-vezérelt társadalomalakító küzdelem*” és a „*legitim erőszak*” lényegi kapcsolatáról szólnak. Elképzelhető, hogy egy ilyen sarkított értelmezéssel a Szerző nem azonosulna, de szövege ezt sugallja. Valószínű, hogy a Szerző tudatában van annak, hogy nem minden „*társadalomjobbító*” politika erőszakos – *de ez a szövegből (és nem csak az idézett részből) nem derül ki. Rengeteg, nem mindig „utópia-vezérelt” mozgalom tartotta a saját céljaiért alkalmazott erőszakot „legitimnek” – s ilyenkor vajon ki és milyen szempontok alapján dönti el, hogy az az erőszak „legitim” volt-e vagy sem? Pusztán, mert képviselői és szimpatizánsai azt állítják, akár azt hiszik, hogy „egy jobb társadalomért” „kell” rossz eszközökkel harcolni? Nem lehetséges-e, hogy az idézetben említett, a Traumatársadalom által lényegesnek tartott, mégis kifejtetlen „*változás*” arra utal: egyre kevesebben¹¹ veszik névértéken, hogy ember-telen rendszereket, pusztán elnyomó-cserét eredményező harcokat „*felszabadításként*” kell értelmezni, pusztán*

¹¹ Zombory többször utal arra („*a volt 68-asok antikommunizmusa*”, 134), illetve többször inkább átugorja, hogy a közelmúlt és a jelen antikommunistái igen gyakran kiábrándult baloldali radikálisok.

tán azért, mert híveik/szimpatizánsaik ezt állítják? Valóban *silányulás* lenne a „legitim erőszak” intellektuális/politikai kábítószereiről való lassú leszakadás folyamata, és az áldozatokra koncentráció?

3.) „Szociológiai szempontból a 'versengés' egy hatalmi viszonyokból szövődő tér, amelyben a cselekvők emlékezeti igénybejelentések révén foglalnak állást. E cselekvők interakciói objektíválnak a múlt versengő emlékezeteiként.

Ahelyett, hogy a versengés közegét a piac semleges tereként gondolnám el, amelyet a szereplőknek a 'történetesítés' kereslete és az 'újraaktivált emlékezetek' kínálata alapján hozott stratégiai döntései jellemznek, olyan társadalmi térként tételezem, amelyben az ágensek küzdelmének tétje a világ legitim lát(tat)ása és felosztása (víziója és divíziója)” (122–123) – s a szerző itt hivatkozik harmadik fontos szerzőjére, Pierre Bourdieu-re (1985a, 2010).¹² A csoportok a szimbolikus mezőben folyó küzdelmek következtében jönnek létre, s a határokat meghúzó (meghúzni akaró) „szószólók” érdekeit szolgálják. Magyarán: az emlékezetpolitika hátterében *nem* az áldozatok, hanem az áldozatok nevében szólni kívánók konkurenciaharca áll.

Túl messzire vinne, de a recenzensnek mindig is az volt a „baja” Bourdieu-vel, hogy a szimbolikus mezők tranzakcióira nem használja pl. az *alku*, az *átértelmezés*, az *egyeztetés*, a *megegyezés/kompromisszum*, vagy a *játszma* fogalmait, kizárólag a *harc/küzdelem* metaforáját (amit ráadásul *terminusnak próbál eladni a társadalomelméleti mező küzdelmeiben*). Túl azon, hogy az emlékezetpolitika szakirodalma, vagy legalábbis a Szerző által hivatkozott tagjai így állítják, miért kizárólag ütköznének, zárnák ki vagy hiteltelenítenék egymást a különböző „mi csoportunk szenvedéseiről” megemlékező diskurzusok?¹³ A Szerző nem is nulla összegű játszmaikkal¹⁴ számol, hanem dupla-vagy-semmi játszmaikkal: valaki vagy nyer, vagy veszít.

Ez nem *fair* értelmezés volt? Vö. a Szerző kommentárjával az Európai Parlament egy 2009-es határozata ürügyén, amely „*Európa identitásalakító részeként kanonizálta a kommunizmus szóban forgó emlékezetét. (...) Azaz a kommunizmus és a náciizmus miatti 'kétszeres szenvedés' elismerésével a holokaust egyedülállósága megkérdőjeleződött,*¹⁵ *ugyanakkor szentesítve is lett, ami egy 'senki nem nyerte meg a játékot' helyzetet [kiemelések tőlem – DCs] eredményezett*” (161). Nem inkább egy „*mindenki nyert (valamit) a játékában*” helyzetet?

4.) A *Traumatársadalom* központi témájának, tehát a holokaust- és a kommunistázó diskurzus „vetélkedésének” a *diskurzusok terében felrajzolt kontextusa* nagyon hiányos. Lássuk a ritka kivételek egyikét:

„*Novick [The Holocaust in American Life c. könyvében] részletesen elemzi az 1970-es évek amerikai identitáspolitikai vitáit... 'A japán amerikaiak háborús internálásukról beszéltek; a kínai amerikaiak a nankingi erő-*

¹² Lásd még ugyanez a gondolat, szinte ugyanígy megfogalmazva: Bourdieu 1980, magyarul 1985b, angolul, kibővítve: 1992:220-251.

¹³ Apropó: mi a helyzet az adott „áldozati csoporttal” szolidáris külső egyénnel? Ha például egy, a fehér rasszhoz tartozó, zsidó gyökerekkel nem rendelkező heteroszexuális személy konzekvensen, elvi alapon anti-rasszista, anti-antiszemita és elítéli a homofóbiát? Érdekes módon a szakirodalomban ritkán reflektálnak arra, hogy egy-egy csoportot megillető elismerésért folyó harcot igen gyakran „külsők” is vívják (jó analógiáért ld. az értelmiségiek szerepét a „munkásmozgalomban”).

¹⁴ Ahol tehát az egyik fél növekvő nyeresége csökkenti a többi részvevő nyereségét: ha én kapom a torta kétharmadát, a többieknek már csak a harmada marad.

¹⁵ Még ugyanazon az oldalon idézi: „*másfelől, bár Európa konstitutív múltjaként ismeri el a kommunizmus miatt szenvedést, leszögezi, hogy 'a holokaust egyedülállóságát el kell ismerni'*” (161).

szakra emlékeztettek; az örmény amerikaiak az 1915-ös népirtásra irányították a figyelmet; az ír amerikaiak az 1840-es évek burgonyavészéről igyekeztek megemlékezni” (14). A holokauszt egyediségére vonatkozó állítás a versengés számos résztvevőjéből „egyfajta irigységet vált ki” (14), s végül, az idézett bekezdés végén a Szerző megemlíti „*egy afro-amerikai fellépéseket*” (14).

„Nankingi erőszak”? Ez valóban az angolban meggyökerezett „*Rape of Nanking*” (Novick 1999: 192) szó-tár szerinti fordítása, de magyarul furcsa név egy olyan vérengzésre, ahol az áldozatokra vonatkozó becslések felső határa 300 ezer. A „*burgonyavész*” pedig kifejezetten hiba. A „*Potato Famine*” (szó szerint: „*burgonya-éhínség*”, Novick 1999: 192) kifejezést nem tudjuk másként magyarul visszaadni, mint hogy elmagyarázzuk: az 1840-es évek ír éhínsége, amelynek közvetlen oka egy burgonyavész, közvetett oka pedig a brit hatóságok bűnös nemtörődömsége (egy-egy ír nacionalista vélemények szerint tudatos népirtása) volt. A kb. egymillió áldozat és a tömeges kivándorlás következtében az Ír-szigeten ma is kevesebb ember él, mint az 1830-as években, miközben Angliában és Walesben azóta megnégyszereződött a lakosság száma. Az „*egyfajta irigység*” – Novick nyersen holokauszt-irigységről ír („*Holocaust envy*” 1999: 192), ahogy az afro-amerikai törekvésnél is idézett szövegeket az ún. „*fekete holokausztról*” („*black Holocaust*” Novick 1999: 193).

Ráadásul Peter Novick nem a *Traumatársadalom*éhoz hasonló „steril” névsorolvasást tart, hanem például éppen a fent hivatkozott szövegrészek között részletezi az örmények sérelmeit. Példaként idézi az amúgy jónevű történész, Lucy Dawidowicz fejtegetését arról, hogy – szemben a nácikkal – a töröknek „*ésszerű oka*” („*a rational reason*”) volt a népirtásra (meg sem próbálom értelmezni). Másrészt, szerinte a holokauszt mégis csak „*a keresztény Európa szívében*” történt (idézi Novick 1999: 192) – ez azt implikálná, hogy a Kisázsiaiban és Mezopotámiában végrehajtott mészárlások nem annyira súlyosak?

A téma korlátozása a kötet érdemi részében természetesen legitim törekvés, sőt. De az „*áldozati verseny*” többi résztvevőjének egy-két mondatos utalása hamis fényt vet a kommunisztázó diskurzusra, amely egyedülként lett összehasonlítva a holokauszt-diskurzussal. Bocsánat, de „*nincs ártatlan összehasonlítás*”, ahogy Charles S. Maier fogalmazott (Reid 2005: 302) a *Historikerstreit*ről írt elemzésében. Ez utóbb említett vita Nyugat-Németországban az 1980-as években, tehát a kommunista blokk szétesése előtt zajlott, s amelynek során Ernst Nolte és más történészek gyakorlatilag ugyanazokat a „kommunizmus-is-bűnös” érveket hozták fel, mint a Szerző által idézett szerzők később. Előre látták és segíteni akarták a leendő posztkommunista országok csatlakozását a leendő Európai Unióhoz?

A recenzens találkozott már a „holokauszt” kifejezéssel az amerikai őslakosokkal, afrikaiakkal (afro-amerikaiakkal), ukránokkal, palesztinokkal, örményekkel kapcsolatban is. Sőt, egyesek szerint „*román holokauszt*” is történt, amelyben egyébként „*a magyarok*” is „*(társ)tettesek*” voltak.¹⁶

Ahogy az afro-amerikai polgárjogi mozgalma bizonyos mértékben globálisan követendő mintájává vált valamennyi hátrányos helyzetben lévő kisebbség emancipatorikus mozgalma számára, úgy a holokauszt-diskur-

16 Gheorghie Buzatu történész, a lent idézett megnyilvánulás idején a Román Tudományos Akadémia kutatója, később szenátor, az 1990-es években a holokauszt kifejezést használja azokra a *szenvedésekre*, amelyekkel a magyarok és szovjetek sújtották a románokat (Braham 1998:76). „*A zsidó Holokauszt a maga 6 millió halottjával elhalványul a román nép Holokausztja mellett, amely a kommunizmus 20 millió lelki áldozatával járt... és ez a 20 millió ember egy olyan doktrínának esett áldozatául, amelyet a zsidók importáltak Romániába*” (idézi Braham 1998: 78).

zus is az emlékezetpolitika univerzális receptjét nyújtja. S már korántsem csak a rassz- vagy etnikai csoportok körében, gondoljunk csak a meleg/leszbikus mozgalmakra, egyes gender-mozgalmakra, a „szenvedő Természet” nevében fellépő zöldekre, vagy a kortárs feminizmus egyes ágaira.¹⁷

Mégis, mint korábban említettem, az „áldozati versenyben” korántsem csak egymást megsemmisíteni akaró, összeegyeztethetetlen elismerésigények ütköznek. A fent említett esetek egy részében a *jogosulatlan* „holokauszt” kifejezés kezd adott diskurzus perifériájára sodródni, és mintha „sztenderd eljárássá” válna egy saját név megalkotása. Azaz, „ukrán holokauszt” helyett Holodomorról, „fekete holokauszt” helyett Maafáról írnak, és így tovább. Talán érdemes megjegyezni, hogy a holokauszt is egyre inkább külső megnevezéssé válik, a Soá mellett, illetve, hogy manapság a romák/cigányok/szinti legyilkolását is a holokauszt részének tekinti a mainstream történetírás. S talán érdemes ismét megjegyezni, hogy a szerző nem foglalkozik a holokauszt sajátosságai, annak kritériumaival, hogy mitől tekinthető egy történelmi esemény holokausztnak, s mitől nem. Mivel a holokauszt már „nem történelmi esemény”, hanem „traumadráma” (54)?

A kortárs magyar olvasók számára különösen érdekes kérdés lehet, ami sajnálatosan hiányzik a *Traumatársadalomból*: a korábban már említett *nacionalizmusok* némelyike már több mint kétszáz éve műveli a szenvedéseiknek elismerést követelő emlékezetpolitikát. Az európai posztoszocialista országok egyfajta *sérelmi mixet* alkalmaznak, amelyben a Szerző által elemzett „kommunizmus okozta szenvedés” diskurzusa csak az egyik, s messze nem a legfontosabb elem. Elméleti farkasvakságnak tűnik, hogy a Szerző, Trianon századik évfordulóján, Magyarországon élve nem reflektál a diszkurzív/politikai kontextus ezen elemére.

Ironizálásnak tűnhet, de komolyan gondolom: Zombory könyve olvasható úgy is, mint ami a holokauszt-diskurzus és a kommunistázó diskurzus egy *sikeressé összehangolási kísérletét* – vagy ez irányba tartó folyamatát – írja le. A „sikeressé” jelen esetben értéksemleges kifejezés – normatív minősítéseket csak a következő szinten érdemes tenni. A folytatás előtt úgy *fair*, hogy a recenzens reflektáljon saját alapállására: a legenyhébb kifejezés, hogy *nagyon kritikus* a mai magyar „kommunistázó” diskurzus szereplőivel, stratégiáival, *motivációival* kapcsolatban. A tartalmával azonban már lényegesen kevésbé. *Sejtése* szerint (mert erről, explicit módon nem esik szó a *Traumatársadalomban*) a Szerző ez utóbbi téren is kritikus. És nem csak ő.

Jellegzetes például *A kommunizmus fekete könyve* (Courtois et al. 2000) megjelenítése a *Traumatársadalomban*: gyakorlatilag csak Courtois néhány valóban vitatható összehasonlító mondatára, a recepcióra és az (állítólagos) politikai konzekvenciákra korlátozódik (ahogy a nemzetközi és magyar kritikák jelentős része is). A Szerző számára a könyvvel kapcsolatos legfontosabb tények egyike, hogy két szerző, Werth és Margolin is kritizálta Courtois minősítéseit, így a „liberális és posztkommunista-konzervatív antikommunista együttműködés majdnem megfeneklett” (149), és csak annak kapcsán hivatkozza Donald Reidet, hogy „a Fekete könyv... francia recepciója... megosztó volt” (150). Pedig Reid hosszú, mintegy 72 ezer leütés terjedelmű cikke ennél jóval

17 Például Catherine MacKinnon 1987-ben, tehát jóval a #metoo mozgalom előtt: „a társadalom így szerveződik... a nemi szerep-egyenlőtlenség a társadalmat két érdekközösségre osztja. A férfiaké az irányító szerep, akik a kisebb hatalommal rendelkezőkkel szemben jogosultak erőszakot alkalmazni... A férfiak számára hatalmi pozíciójuk jelenti a szexuális élvezet forrását, a nőknek viszont az alárendelődés okoz élvezetet... A férfiuralom és a többnyire női alávetettség válik a szexuális öröm megtapasztalását szabályozó kóddá” (2001: 10). Ez valóságos „fasizmus”, mely kategóriát MacKinnon, akárcsak a Szerző, a nácizmus szinonimájának tekinti: „Amerikában a szexualitás napjaink fasizmusának tekinthető, és jelen pillanatban Weimar végnapjait éljük” (2001: 17).

alaposabb: kimutatja számos szerző, például Courtois antikommunizmusának *szélsőbaloldali* gyökereit, vázolja a szerzők és kritikusaik egymás közötti törésvonalait és – a *Traumatársadalom*nál lényegesen több dimenzió mentén – a releváns társadalmi-történelmi kontextus elemeit.

Például: a recenziens számára az egyik legérdekesebb – Annette Wieviorkától származó – háttérinformáció szerint a könyv címe egyértelmű utalás egy másik *Fekete könyvre*, amelyet két szovjet szerző, Ilja Ehrenburg és Vaszilij Grossman (*Ilya Herenbourg and Vassili Grossman*) írt a zsidók megsemmisítéséről a náci Németországban. Sztálin azonban 1947-ben betiltotta a kéziratot, amely csak 1993-ban jelent meg oroszul (Reid 2005: 306–307), majd betiltotta a tervezett kötet mögött álló Zsidó Antifasiszta Bizottságot is. Hamarosan megindult a szovjet „anticionista” kampány is, ezért Ehrenburg ekkor már „minden éjszaka várta a csöngetést” és „mint annyi más családban, nálunk is ott állt készen a kis bőrönd a két váltás fehérneművel” (Ehrenburg 1962: 327). Végül, atipikus módon, őt nem vitték a gulágra, s ki sem végezték. A Courtois-féle *Fekete könyv* tehát indirekt módon a holokauszt áldozatai előtt is fejet hajtott, utalva egyúttal Sztálin antiszemitizmusára, illetve a kommunista rendszerek a holokauszt emlékével kapcsolatos meglehetősen ambivalens viszonyára.

Ráadásul, ami a recenziens szempontjából a legfontosabb, Reid nem csak emlékezetpolitikai, hanem történet- és társadalomtudományi *szakmai* kritikákat is ismertet. A magyar kiadásban 855 számozott oldalt tartalmazó tanulmánykötet ugyanis *nem* politikai röpirat, ahogy azt a baloldali radikális kritikusan állítják. Utóbbiak egyébként Werth és Margolin¹⁸ tanulmányát éppoly hevesen támadni szokták, mint Courtois bevezetőjét. Jellegzetes és tanulságos Gilles Perrault cikke (1998; magyarul az *Eszmélet* tette közzé még a magyar kiadás előtt), amelynek már a címe is „hamisításokat” emleget. Mégis, a magyar „vitakultúrához” szokott olvasó csodálkozhat a *kritikán*, amely „*Nicolas Werth tanulmánya*” kapcsán így indít: „*Senki sem kételkedik abban, hogy a szovjet társadalom olyan erőszakos és olyan megkínzott volt, mint amilyennek ő aprólékos pontossággal leírja*” (Perrault 1998: o.n.). A kép tehát valós, de Perrault szerint *nem teljes*, s ennek érzékeltetésére érdekes analógiát hoz: „*A Szovjetunió történetét pusztán az ottani terror történetére redukálni éppen olyan téves, mintha a francia IV. Köztársaság történetéből csak a gyarmatokon elkövetett gyalázatos tetteket emelnénk ki, s figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy ez a rezsim mellesleg új lendületet tudott adni az országnak, a háború és a megszállás miatt meggyengült Franciaországot újra a prosperitás útjára vezette*” (Perrault 1998: o.n.). Vajon akkor is így szokott támadni, ha egy francia történész kritizálja a IV. Köztársaság *gyarmati* politikáját? Vagy ha valaki elítéli a holokausztot, de „*a kép teljessége kedvéért*” dicséri Hitler szociálpolitikáját?

A Szerző az elmélet kapcsán kizárólag „*transznacionális*” kereteket említ, miközben például a Terror Házáról írt konkrét elemzéseiben kitér a nagyon is „*nacionális*”, illetve *szubnacionális* játszmákra is. Sőt: ezen emlékezetpolitika kapcsán időnként *individuális szereplőket is érdemes* (lett volna) megkülönböztetni. Példának okáért, a Szerző által is számos alkalommal említett, hivatkozott, idézett Schmidt Mária nem tekinthető pusztán egy, az egész „kelet-európai” régió „*transznacionális erőtere*” által mozgatott ágensnek. A recenziens több dimenzió mentén is nagyon kritikus ezen utoljára említett cselekvővel kapcsolatban, de nem kétli, hogy saját egyéni érdekei és ezeket szolgáló stratégiái is vannak, s a magyarországi „*emlékezetpolitika*” kivitelezése, részben kitalálása ezt is szolgálja. Ezek a stratégiák néha, mint ezt egyébként a Szerző is elismeri, nagyon haté-

¹⁸ Apropó: *majdnem* szakítottak Courtois-val... ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyilvánosság előtt vitatkoztak. Én azt gondolnám, hogy ez csak a maffiában vagy egy totalitarisztikus pártban lenne „bűn”, nem egy alkalmi tudományos *teamben*.

konyak, bár ugyancsak gyakran meghökkentően diszfunkcionálisak.¹⁹

Egy utolsó kritikai megjegyzés: a Szerző talán nem gondozta kellő alaposággal a 2019-ben megjelent kötet szövegeit, beleértve az addig még nem publikáltakat is. Egy szinte már tragikomikus példa: a már többször említett, „eredetileg” 2020-ban angolul megjelenni tervezett, a *Traumatársadalomban* pedig 2019-ben lehozott cikkében (5. A revizionizmus vizualizálása. *Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban, 164–208*) a Szerző megállapítja: az 1956-os Intézet és a Politikatörténeti Alapítvány ellehetetlenítése és új intézmények létrehozása ellenére a magyar kormány „az akadémiai kutatóhálózatot, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét és az egyetemek történettudományi tanszékeit érintetlenül hagyta” (173). 2019-ben ez már történelem volt, mivel nagyon is az „érintettek” közé került, az egyetemek mellett, az Akadémia kutatóhálózata, beleértve a Szerző munkahelyét is.

Egy korábban idézett szövegrész így folytatódik: „A hősi áldozattól a szenvedő (passzív) áldozat felé történő elmozdulást általában eszmetörténetileg ragadják meg, a politikai és társadalmi kontextus nélkül” (27). Ismétlem, hogy csak helyeselni tudom a Szerző szándékát, de hozzátenném: a *Traumatársadalom* az adekvát kontextus megtalálását célzó útnak még a legelejét jelzi.

¹⁹ Példák idézése azonban túlságosan megterhelné a recenziót.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. (1980) L'identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région. *Actes de la recherche en sciences sociales*. 35. november. 63–75.
- Bourdieu, P. (1985b) Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. Ford. Derdák T. *Szociológiai Figyelő*, 1. 7–22.
- Bourdieu, P. (1985b) The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. (14)6. 723–744.
- Bourdieu, P. (1992) *Language and Symbolic Power*. ed. and introduced by John B. Thompson, translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2010) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Éber Á. M. – Gecser O. (szerk.) Társadalmi rétegződés olvasókönyv. Budapest: TÁMOP 2010-201. 165–179. vagy: TÁMOP 4.2.5. oldalszám nélkül. Hozzáférhető: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/index.html [letöltve: 2018-13-15]
- Braham, R. L. (1998) Román nacionalisták és a holocaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. ford. Hernádi M. Budapest: Múlt és Jövő.
- Courtouis, S. – Werth, N. – Panné, J. L. – Bartosek, K. – Margolin, J-L. – Paczkowski, A. (2000) *A kommunizmus fekete könyve*. ford. Benyhe J. Budapest: Nagyvilág.
- Dupcsik Cs. (1997) A saját két szemükkel. Paul Hollander: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978. Holmi*, 11. 1630–1636. Hozzáférhető: https://epa.oszk.hu/01000/01050/00206/pdf/EPA01050_holmi_1997_11_1630-1636.pdf [2018-02-02]
- Dupcsik Cs. (2004) Széteső rendszerek. Emmanuel Todd: A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről. *Holmi*, január, 102–116. Elérhető: <http://www.holmi.org/pdf/holmi2004-01.pdf> [letöltve: 2020-05-17]
- Ehrenburg, I. (1962) *Ember, évek, életem, III. rész*. ford. Elbert J. Budapest: Gondolat.
- Gide, A. (1989) *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest: Interart.
- Geertz, C. (1994) Anti antirelativizmus. Ford. Andor E. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég. 305–331.
- Hollander, P. (1996) *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978*. Fordította: Nádai J. – Lukács K. Budapest: Cserépfalvi.
- HVG (2020) Szélsőbaloldali terrorszervezethez hasonlította az érettségi miatt tiltakozó szakszervezetet az államtitkár. [hvg.hu](https://hvg.hu/kultura/20200418_Szelsobaloldali_terrorszervezethez_hasonlitotta_az_ereztsegi_miat_tiltakozo_szakszervezetet_az_allamtitkar), 2020. április 18. Hozzáférhető: https://hvg.hu/kultura/20200418_Szelsobaloldali_terrorszervezethez_hasonlitotta_az_ereztsegi_miat_tiltakozo_szakszervezetet_az_allamtitkar [letöltve: 2020-04-18]
- Judt, T. (2008) *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség, 1944–1956*. Ford. Árokszállási Z. Budapest: XX. Század Intézet.
- Koestler, A. (1997) *A láthatatlan írás*. ford. Makovecz B. Budapest: Osiris.
- Lasch, C. (1984 [1979]) *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- MacKinnon, C. A. (2001 [1987]) *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról*. ford. Borsody Gy. Budapest: Pont.
- Melman, J. – Raviv, D. (1997) *Igaz barátok. Az amerikai-izraeli barátság valódi története*. ford. Félix P. Budapest: Osiris.
- Novick, P. (1999) *The Holocaust in American Life*. Boston – New York: Houghton Mifflin Company.
- Perrault, G. (1998) A kommunizmus: egy „fekete könyv” hamisításai. 1998. április 1. *Eszmélet*. Hozzáférhető: https://www.eszmelet.hu/gilles_perrault-a-kommunizmus-egy-fekete-konyv-hamisitasa/ [letöltve: 2020-05-10]
- Reid, D. (2005) In Search of the Communist Syndrome: Opening the Black Book of the New Anti-Communism in France. *The International History Review*, (27)2. 295–318, <https://doi.org/10.1080/07075332.2005.9641061>
- Veblen, T. (1957 [1899]) *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Zombory M. (2012) Határtalan emlékezés. *Café Babel*. 21. 66. (Láz). 103–110. Hozzáférhető: [http://doktori.mke.hu/sites/default/files/attachment/zombory_glob_emi_cafebabel_vegl\(5\).pdf](http://doktori.mke.hu/sites/default/files/attachment/zombory_glob_emi_cafebabel_vegl(5).pdf) [letöltve: 2020-05-01]
- Zombory M. (2014a) Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In: Zombory M. – Szász A. L. (szerk.) *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezzettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 6–21.
- Zombory M. (2014b) A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle* (27)2. 23–40. Hozzáférhető: https://szociologia.hu/dynamic/23_40.pdf [letöltve: 2020-05-01]

- Zombory M. (2016) Silence, Cultivation, Cultural Heritage: Strategies of Identification in Discourses on the “German Past” in Hungary since 1945. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. 1-2. *Le passé allemand des pays d'Europe centrale et orientale: Une mémoire en partage*. 169–198. Hozzáférhető: <https://www.cairn.info/revue-revue-d-etudes-comparatives-est-ouest1-2016-1.htm> [letöltve: 2020-05-01]
- Zombory M. (2017) The birth of the memory of Communism: memorial museums in Europe. *Nationalities Papers*. (45)6, 1028–1046. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1339680>
- Zombory M. (2019) Hidegháborús státuszversengés: A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*. 2. 14–54.